



Poëzie op straat in de 20^e en 21^e eeuw in Nederland

Marco Goud

NEERLANDISTIEK.NL 07.09b; GEPUBLICEERD: [oktober 2007]

1. Inleiding

Poëzie is niet alleen maar te lezen in dichtbundels. Het gedicht heeft de pagina verlaten en is begonnen aan een opmars door Nederland. We zien dit verschijnsel ook in het buitenland, te denken valt aan gedichten in de metro in New York en Londen. In Berkeley bestaat een zogenaamde 'Poetry Walk' waar gedichten in het trottoir zijn verwerkt.¹ Ook in Nederland zijn in tal van steden gedichten aangebracht op gebouwen, monumenten en bruggen, in tunnels, stations, metro's en vuilniswagens. Buiten de stad vinden we poëzie langs de snelweg of op een dijk. Dit verschijnsel bestaat al sinds de klassieke oudheid, zoals Armando Petrucci (1993) heeft laten zien. Bekende voorbeelden in Nederland zijn de Beurs van Berlage te Amsterdam met gedichten van Albert Verwey en de beruchte tekst van A. Roland Holst op het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam.² De dichters Jan Prins en P.C. Boutens schreven in 1941 gedichten voor de ingangen van de Maastunnel te Rotterdam, maar wegens de oorlogsomstandigheden zijn ze niet aangebracht.³ Van Boutens zijn wel gedichten aangebracht op gebouwen van de PTT, de Postcheque- en Girodienst en de BUMA. En er zijn nog veel meer voorbeelden van andere dichters te noemen.

Het verschijnsel 'publieke poëzie' neemt de laatste jaren opvallend toe, veelal in combinatie met recente verschijnselen als Gedichtendag, de verkiezing van de Dichter des Vaderlands en het instellen van stadsdichters. Een recent voorbeeld is de 'Floating Poetry Room' met een tekst van F. Starik op een ponton in IJburg, geplaatst in december 2005.⁴ In opdracht van de Nederlandse Spoorwegen en Poetry International schreven een aantal dichters gedichten om te worden aangebracht in stations tijdens Gedichtendag op 26 januari 2006. Deze gedichten werden op die dag ook op losse kaarten verspreid

¹ Zie <http://www.ci.berkeley.ca.us/civcart/registry/PoetryWalkEssays.pdf>.

² Zie Blokkamp 1993 en Van der Vegt 2000, p. 515-527.

³ Boutens' kwatrijn is pas in 1968 aangebracht, dat van Jan Prins is ten onrechte aangebracht in een metrostation. Over dit Rotterdamse tunnelproject bereid ik een artikel voor.

⁴ Zie voor afbeeldingen: <http://www.openbaarleven.nl/fpr.html>. Zie hierover ook Van Lier 2005.

onder de reizigers.⁵ In veel steden zijn poëzieroutes en -projecten te vinden waarbij gedichten zijn aangebracht op openbare gebouwen en straten, zoals in Leiden, Leeuwarden, Den Bosch, Bergen op Zoom, Wijk bij Duurstede en Utrecht.⁶ Ook in Vlaanderen zijn tal van gedichten in de openbare ruimte te vinden. De Antwerpse stadsdichters Tom Lanoye, Ramsey Nasr en Bart Moeyaert schreven veel gedichten voor de openbare ruimte (zie Lanoye 2005 en Nasr 2006 en de websites van deze dichters). Te denken valt ook aan de poëziemanifestaties in Watou. Het fenomeen van 'poëzie op straat' of 'publieke poëzie' is tot nu toe slechts opgemerkt in enkele journalistieke stukken en in bij poëzieroutes behorende boekjes.⁷ Hugo Brems heeft hieraan weliswaar zijdelings ook enige aandacht besteed in een paragraaf 'Literatuur als evenement' in zijn recente literatuurgeschiedenis (Brems 2006, p. 625-630), maar dit fenomeen verdient mijns inziens meer aandacht dan het tot nu toe heeft gekregen in de neerlandistiek.

2. Publieke poëzie

Onder 'publieke poëzie' versta ik teksten die geschreven zijn in opdracht – voor een specifieke locatie of gelegenheid – en die gepubliceerd zijn in de openbare ruimte: geschilderd op muren, gehakt in steen, gegoten of gegraveerd in metaal, aangebracht op een glazen wand, enzovoort. Beide eigenschappen hebben een nadere bestudering van deze gedichten tot nu toe in de weg gestaan.

In de eerste plaats is in het onderzoek naar moderne Nederlandse literatuur het gelegheidsgedicht genegeerd vanwege het utilitaire karakter ervan. Historisch letterkundigen – zoals Witstein en Schenkeveld-van der Dussen – hebben daarentegen uitgebreid onderzoek verricht naar 17^e-eeuwse gelegheidsliteratuur. Schenkeveld sprak van het gedicht als 'gebruiksartikel'. Het moderne poëzieonderzoek is gedomineerd door aandacht voor autonomistische poëzie. Maar juist ook bij zogenaamde autonome dichters zoals Boutens, Nijhoff en Kouwenaar treffen we gelegheidsgedichten én gedichten geschreven voor de openbare ruimte aan. Ten onrechte is daaraan tot nu toe weinig of geen aandacht besteed in het neerlandistische onderzoek en onderwijs, zeer waarschijnlijk heeft dit te maken met het pragmatische karakter van deze poëzie en met het feit dat dergelijke gedichten in opdracht geschreven zijn. Dat strookt niet met het (romantische) ideaalbeeld dat het gedicht volstrekt individueel is en geen enkele relatie met de alledaagse werkelijkheid zou hebben. Buitenlandse studies hebben getoond dat een serieuze bestudering van moderne gelegheidsliteratuur wel degelijk mogelijk en waardevol is (te denken valt aan Sugano's onderzoek naar Mallarmé's particuliere

⁵ Zie hierover het persbericht op de website van de NS:

<http://www.ns.nl/servlet/Satellite?cid=1138096664561&pagename=www.ns.nl%2FPersbericht%2FPersberichtenDetail&c=Persbericht>.

⁶ Zie de website <http://www.cubra.nl/poezie/bikkelhardpoezie/bikkelhardwelcome.htm> waarop vooral voorbeelden in Brabant te vinden zijn. Interessant zijn onder meer de gevelgedichten van Y. Né, zie tevens haar persoonlijke website: <http://www.yne.nl/>. Zie voor de Leidse muurgedichten de website: <http://www.muurgedichten.nl/>. Zie voor de poëzieroute in Leeuwarden: <http://www.poezieroute.nl/>. Zie voor de muurgedichten in Den Bosch: <http://www.cubra.nl/specialebijdragen/annakruip/welcome.htm>

⁷ In kranten en weekbladen is hieraan onlangs enige besteed (o.a. Rijghard 2006, Schouten 2006 en Westerlaken 2006). Over Leidse muurgedichten-project zijn twee boekjes verschenen (Van der Weij 1996 en 2005). Ook over poëzie op straat in andere steden zijn boekjes verschenen, zie onder meer Jansen 2005 (Utrecht) en De Vries 2004 (Leeuwarden).

gelegenheidsgedichten). In navolging daarvan zou ik de traditionele visie op gelegenheidsliteratuur en poëzie in opdracht – vaak negatief gekenschetst als ‘maakwerk’ of ‘rijmelarij’ – willen doorbreken. Juist dit type poëzie levert interessant materiaal voor onderzoek naar de inbedding van literatuur in de samenleving.

3. Materialiteit en performance

In de tweede plaats richt de moderne neerlandistiek zich vooral op papieren publicatievormen zoals dichtbundels en tijdschriftpublicaties, hoewel de publicatie van poëzie op internet en elektronische media de laatste tijd in toenemende mate aandacht krijgt (Vaessens 2006, Brems 2006, p. 608-614). Maar aan poëzie in de openbare ruimte is vooralsnog geen aandacht besteed. Bij de interpretatie van de tekst gaat gewoonlijk de meeste aandacht uit naar de inhoud ervan, niet naar de tekstdrager. Publieke gedichten verschijnen doorgaans in een tastbare, driedimensionale vorm van steen, glas of metaal. Bovendien valt het op dat ze vaak op bijzondere plaatsen zijn aangebracht: doorgangsgebieden, grensgebieden, bruggen, tunnels, *lieux de mémoire*. Dit type poëzie vereist mijns inziens daarom een andere benaderingswijze die het mogelijk maakt om ook het materiaal en de locatie van de tekst in de analyse te betrekken. Hiertoe zoekt het voorgestelde onderzoek aansluiting bij recent internationaal onderzoek naar ‘textual materiality’ (zie o.a. Bornstein 2001, McGann 1991 en 1993), waarin wordt gesteld dat de materialiteit van het medium waarin een tekst wordt gepresenteerd implicaties heeft voor de interpretatie van de tekst. Als een gedicht in de openbare ruimte wordt aangebracht, welke gevolgen heeft dat dan voor de interpretatiemogelijkheden van de tekst?

De materiële verschijningsvorm van een tekst kan worden gezien als een vorm van ‘performance’. Ik doel hiermee niet zozeer op literatuur als evenement of voordracht, maar veeleer op de benadering van onder meer Bornstein waarbij materiële kenmerken van literaire teksten een belangrijke rol spelen. Zo schrijft hij in zijn studie *Material Modernism* (2001): ‘The physical features of the text correspond to the physical features of delivery of a speech act, to the factors that make it an utterance rather than merely a sentence. And those are the same features that help constitute a textual aura.’⁸ Hij laat zien dat verschillende verschijningsvormen van gedichten invloed kunnen hebben op de betekenisgeving ervan (hij bespreekt bijvoorbeeld gedichten in handschrift, in kranten, bundels, bloemlezingen én aangebracht op een metalen plaquette op het Vrijheidsbeeld in New York).

4. Cross-overs in onderzoek naar publieke poëzie

Onderzoek naar dit type poëzie leent zich uitstekend voor een blik over de grenzen van verschillende onderzoeksgebieden. De aandacht voor materialiteit en medialiteit is nieuw in de bestudering van Nederlandse literaire teksten. De benadering van buitenlandse onderzoekers als Bornstein en anderen kan vruchtbaar zijn voor de neerlandistiek. Ook is er tot nu toe nog nauwelijks wetenschappelijke aandacht geweest voor moderne Nederlandse gelegenheidsliteratuur (enkele uitzonderingen zijn: De

Clerck 1958 over de 'gebruikskunst' van Boutens, Fokkema 1984 over gelegenheidspoëzie en Kusters 1995 over Nijhoff). Daarentegen is er wel veel aandacht geweest voor 17^e-eeuwse gelegenheidsliteratuur (o.a. Witstein 1969, Schenkeveld-van der Dussen 1984). Daar kan de moderne letterkunde een voorbeeld aan nemen. Bovendien kunnen in onderzoek naar 'publieke poëzie' verschillende typen onderzoek worden gecombineerd: letterkundig onderzoek (literaturopvattingen, interpretatie, literatuurgeschiedenis), onderzoek van de vormgeving (typografie, kunst, architectuur, intermedialiteit) en cultuurhistorisch onderzoek (stedelijke en regionale cultuur, openbare werken en mobiliteit). In bredere zin zou onderzoek naar literatuur in de openbare ruimte aan kunnen haken bij de discussie over autonomie en referentialiteit in de literatuur in de 20^e en 21^e eeuw en bij actuele discussies over de rol van poëzie en dichters in de samenleving, zoals het recente debat over de verkiezing van de Dichter des Vaderlands, waarin kwesties als toegankelijkheid en de rol van het publiek een rol speelden (zie Vaessens 2006).

5. Een casus: Gerrit Kouwenaar

Ten slotte wil ik hier ter illustratie kort ingaan op de gedichten die Gerrit Kouwenaar heeft geschreven voor verschillende plekken in de openbare ruimte, opgenomen in zijn bundel *Totaal witte kamer* (2002). Voor deze bundel is veel aandacht geweest in de pers, maar men heeft zich vooral gericht op de biografische achtergronden van deze bundel (de dood van zijn vrouw).⁹ Maar aan het feit dat in deze bundel nogal wat gedichten staan die Kouwenaar voor de openbare ruimte schreef is geen aandacht besteed, en juist dát aspect maakt deze bundel mijns inziens interessant. De bundel bestaat uit een viertal afdelingen: 'een glas om te breken', 'vier variaties bij een drieluik', 'tussentijds' en 'totaal witte kamer'. De derde afdeling 'tussentijds' (letterlijk tussen de andere gedichten in) bestaat uit zeven gedichten waarvan er tenminste drie zijn geschreven voor een plek in de openbare ruimte: 'woorden op glas', 'stenen gedicht' en 'pad van water'. Kouwenaar vermeldt dat zelf ook in de aantekeningen achterin zijn bundel (dergelijke parateksten worden zelden bij het onderzoek betrokken). Interessant is bovendien met het oog op het thema 'literatuur als performance' dat het gedicht 'dichters muzikanten' is geschreven voor musici die gedichten van Kouwenaar en andere dichters hebben bewerkt voor muziek.¹⁰

Maar mij gaat het nu om de gedichten in de openbare ruimte. Kouwenaar schreef het gedicht 'woorden op glas' voor een glazen wand in Scheveningen. Aan dit project werd de naam *De Transparant* gegeven. De glazen wand (ontworpen door de architect Wim Quist) is in 1998 geplaatst bij Museum Beelden aan Zee te Scheveningen. Hieraan deden ook de volgende literatoren mee: Remco Campert, Hugo Claus, Christine D'haen, Eva Gerlach, Hella S. Haasse, Judith Herzberg, Gerrit Komrij, Rutger

⁸ Bornstein 2001, p. 8.

⁹ Zie ook de documentaire over deze bundel, deels te bekijken op de website van de makers van deze film: <http://www.duinzandfilm.nl/>.

¹⁰ Zie voor nadere gegevens de website <http://www.museconnection.nl/cds.html>, waarop ook fragmenten van muziekbewerkingen te besluisteren zijn.

Kopland, Harry Mulisch, Charlotte Mutsaers, Cees Nooteboom, Monika van Paemel, K. Schippers, Leo Vroman en Jan Wolkers. Dit Scheveningse project zou zich uitstekend lenen voor een onderzoek naar de effecten van poëzie in de openbare ruimte. Bij de onthulling van *De Transparent* verschenen bovendien ook twee boekjes met de gelijknamige titel: een boekje in leporello-vorm, waarbij de uitgerekte vorm kan worden gezien als een papieren 'wand' met teksten. Een ander boekje werd gedrukt op doorzichtig, transparant papier. Dit soort boekuitgaven, waarbij in dit geval nadrukkelijk aansluiting werd gezocht met de materialiteit van de glazen wand, zal zeker ook betrokken moeten worden bij onderzoek naar poëzie in de openbare ruimte. We zien ook dat de dichters in hun teksten expliciet verwijzen naar de plek (aan zee, bij duinen) en het materiaal (glas). Zo schrijft Hella Haasse in haar gedicht: 'Moet, op de grens van zee en land / taalkunst een monument verwerven?' En: 'hoe duurzaam is een glazen wand? / Hier staat de wenk: gedenk de scherven!' (opmerkelijk genoeg is de wand onlangs juist bij dit gedicht beschadigd!). Judith Herzberg opent haar gedicht als volgt: 'schijnt door / zichtig te zijn'. Ook Kouwenaar verwijst expliciet naar het glas: 'Woorden op glas, het kan haast niet minder / men kijkt er doorheen zover het oog taalt // wat zich tussenbeide sprakeloos spiegelt / hangt van het licht af, zomer of winter'. [\[afbeelding\]](#)

Het 'stenen gedicht' schreef Kouwenaar voor het gebouw Batavia in Amsterdam aan de Panamalaan.¹¹ Ook hierin wordt verwezen naar de locatie en gespeeld met het materiaal (alleen al in de titel 'stenen gedicht'). Het gedicht is in baksteen vormgegeven door de typograaf Kees Nieuwenhuijzen, die ook de typografie van Kouwenaars bundels verzorgt. Het derde gedicht 'pad van water' schreef Kouwenaar voor een kunstroute door het landschap van Oosterleek en Wijdenes achter de Westfriese IJsselmeerdijk. Het gedicht is (evenals enkele andere gedichten van Kouwenaar) tijdelijk op banieren in dit landschap te zien geweest.

Wat de materialiteit en locaties betreft zien we hier verschillende interessante verschijningsvormen: gedichten op glas, in steen en op banieren, in stedelijke en landelijke omgevingen. Omdat hier de ruimte ontbreekt hoop ik in een uitgebreider artikel nader in te gaan op deze gedichten en uitvoeriger stil te staan bij de betekenismogelijkheden en relaties met de materialiteit en omgeving van deze gedichten.

Bibliografie

- Blotkamp, Carel, '27 mei 1903: De Beurs van Berlage wordt in gebruik genomen. Gemeenschapskunst'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, p. 575-581.
- Bornstein, George, *Material Modernism. The Politics of the Page*. Cambridge, 2001.

¹¹ Zie voor afbeeldingen en nadere informatie: http://www.kunstenpubliekeruimte.nl/werk_133.html.

- Brems, Hugo, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam, 2006.
- Campert, Remco e.a., *De Transparant*. [Den Haag, 1998].
- Clerck, Karel de, 'De "gebruikskunst" van P.C. Boutens'. In: *De Vlaamse gids* 42 (1958), p. 41-51.
- Fokkema, R.L.K., 'De gelegenheid maakt de dichter. Over 'Dodenherdenking' van Gerrit Achterberg'. In: *Dit is de vreugd die langer duurt. Een bundel opstellen voor W. Blok*. Groningen, 1984, p. 151-158.
- Jansen, Mieke, *Als muren spreken... Poëzie in de Utrechtse binnenstad*. Utrecht, 2005.
- Kouwenaar, Gerrit, *Totaal witte kamer*. Amsterdam, 2002.
- Kusters, Wiel, 'Wij zijn een volkslied, wij zijn een vlag. Over het publieke woordvoorderschap in twee gedichten van M. Nijhoff'. In: *Spektator* 24 (1995), p. 21-31.
- Lanoye, Tom, *Stadsgedichten*. Antwerpen/Amsterdam, 2005.
- Lier, Frans van, 'Alle water is een echo van de oceaan'. In: *NRC Handelsblad*, 30-12-2005.
- McGann, Jerome, *The Textual Condition*. Princeton, 1991.
- McGann, Jerome, *Black Riders. The Visible Language of Modernism*. Princeton, 1993.
- Nasr, Ramsey, *Onze-lieve-vrouwe-zepelin. Antwerpse gedichten*. Amsterdam, 2006.
- Petrucci, Armando, *Public lettering. Script, power and culture*. Chicago/London, 1993.
- Rijghard, Ron, 'Poëzie op bestelling. Prettig werken in een dwangbuis'. In: *NRC Handelsblad*, 28-4-2006.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw'. In: *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Ed. M. Spies. Groningen, 1984, p. 75-92.
- Schouten, Rob, 'De dichter als marktkoopman'. In: *Vrij Nederland*, 15-4-2006.
- Sugano, Marian Zwerling, *The Poetics of the Occasion. Mallarmé and the Poetry of Circumstance*. Stanford, 1992.
- Vaessens, Thomas, *Ongerijmd succes. Poëzie in een onpoëtische tijd*. Nijmegen, 2006.
- Vegt, Jan van der, *A. Roland Holst. Biografie*. Baarn, 2000.
- [Vries, Geart de], *Poëzie op straat. Poëzieroute Leeuwarden*. [Leeuwarden, 2004].
- Weij, Marleen van der, *Dicht op de muur. Gedichten in Leiden*. Deel 1. Leiden, [1996].
- Weij, Marleen van der, *Dicht op de muur 2. Gedichten in Leiden*. Deel 2. Leiden, [2005].
- Westerlaken, Nell, 'Geen ontkomen aan'. In: *De volkskrant*, 26-1-2006.
- Witstein, S.F., *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*. Assen, 1969.

Websites

- CuBra Bikkelharde poëzie: <http://www.cubra.nl/poezie/bikkelhardepoezie/bikkelhardwelcome.htm>
- Kunst en publieke ruimte (Batavia-gebouw met 'stenen gedicht' van Kouwenaar):
http://www.kunstenpubliekeruimte.nl/werk_133.html
- Tom Lanoye: <http://www.lanoye.be/>
- Bart Moeyaert: <http://www.bartmoeyaert.com/>
- Leidse muurgedichten: <http://www.muurgedichten.nl/>
- Ramsey Nasr: <http://www.stadsdichterpodcast.be/nasr.html>

Y. Né: <http://www.yne.nl/>

Openbaar leven (Floating Poetry Room): <http://www.openbaarleven.nl/fpr.html>

Poëzie op straat, Leeuwarden: <http://www.poezieroute.nl/>

Noten

*Afgelopen semester (najaar 2006) heb ik aan de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden een mastercursus gegeven over dit onderwerp. Deelnemende studenten waren: Jeanet van den Berg, Martijn Gussekloo, Bart de Haas, Leo Kranenburg, Anna Kruij, Sanne de Majjer, Hilene van Manen en Andries Poot.



Woorden op glas, het kan haast niet minder
men kijkt er doorheen zover het oog taalt

wat zich tussenbeide sprakeloos spiegelt
hangt van het licht af, zomer of winter

soms ziet men hoe over verwond
letters verschijnen alsof men ze ademt

soms vallen ze in een ogenblik samen
en zijn ze voorgoed van spiegels bevrijd

woorden op glas, maar kijk, het wordt donker
de winter spelt winter, de zomer spelt zomer
de tijd spelt de tijd –

Gerrit Kouwenaar